

Michał Wiśniewski

<http://orcid.org/0000-0002-8006-4228>
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
wisniewm@uek.krakow.pl
DOI: 10.35765/pk.2024.4401.19

Pustka w sercu miasta dziedzictwa. Wpływ przekształceń funkcjonalnych centrum Krakowa po 1989 roku na życie społeczne miasta*

STRESZCZENIE

W ostatnich trzech dekadach Kraków był świadkiem gwałtownego rozwoju usług turystycznych. Szybki wzrost liczby osób odwiedzających miasto szedł w parze z równie szybkim wzrostem liczby hoteli, lokali najmu krótkoterminowego oraz lokali gastronomicznych. Turystyczne funkcje Krakowa wzmocniły rozwój sektora kultury w duchu parków rozrywki. Wymienione zjawiska doprowadziły do wielu strukturalnych zmian w przestrzeni historycznego centrum miasta. Jedną z nich to drastyczny spadek liczby mieszkańców. Celem artykułu jest analiza kolejnych zmian, które doprowadziły do takiego stanu.

SŁOWA KLUCZE: Kraków, dziedzictwo, disneylandyzacja, turystyka, zarządzanie dziedzictwem

ABSTRACT

The Void in the Heart of the Heritage City. The Impact of Functional Transformations in Krakow's City Center after 1989 on the City's Social Life

The city of Krakow has witnessed a rapid development of tourist services within the last three decades. The rapid increase in the number of individuals visiting the city, particularly its historic core, paralleled the growth observed in the number of hotels, short-term rental accommodations, and restaurants. Moreover, the tourist facilities of Krakow were reinforced by the expansion of the cultural sector organized in the model of amusement parks. The above-mentioned phenomena led to many functional and structural changes in the historic city center. One of them has been a significant decrease in the population size and the emergence of tourist-oriented monofunctional accommodation

* Publikacja została dofinansowana ze środków subwencji przyznanej Uniwersytetowi Ekonomicznemu w Krakowie – Projekt nr 049/GGH/2022/POT.

and dining services. The article aims to present the history of the development of the processes of “Disneyfication” and overtourism of Krakow city center as well as to analyze the effects of the subsequent changes that led to these critical conditions.

KEYWORDS: Krakow, heritage, Disneyfication, tourism, heritage management

Kraków należy do nielicznych polskich miast, gdzie w XXI w. stale rośnie populacja. Pomimo procesów związanych ze starzeniem i kurczeniem się polskiego społeczeństwa miasto stanowi magnes dla migracji, zarówno wewnętrznej w granicach Polski, jak i dla coraz bardziej zróżnicowanej migracji zagranicznej (Liczba ludności w Krakowie od roku 2000 z prognozą do roku 2050). Pomimo stałego wzrostu liczby mieszkańców w Krakowie oraz w aglomeracji od początku stulecia widoczne jest silne zróżnicowanie zmian zachodzących w poszczególnych dzielnicach. Obok obszarów, głównie na obrzeżach miasta, które szybko zyskiwały nowych mieszkańców, część dzielnic traciła swoją populację, w niektórych przypadkach w sposób bardzo gwałtowny.

Najbardziej drastyczna zmiana zaszła w obrębie historycznego rdzenia miasta obejmującego obszar zurbanizowany i zabudowany już w okresie średniowiecza. Należy podkreślić, że jest to równocześnie obszar, który od 1978 r. objęty jest wpisem na listę światowego dziedzictwa UNESCO (Historic Centre of Kraków). Załamanie demograficzne w obrębie ścisłego centrum miasta i przekształcenie tego obszar w strefę rozwoju usług turystycznych to temat wymagający szczegółowej analizy.

Kraków w XX w. przeżył zasadniczą zmianę przestrzenną i demograficzną. Miasto, które na początku stulecia zamieszkiwało blisko sto tysięcy osób i które zajmowało jedynie niespełna sześć kilometrów kwadratowych, przeżyło w ciągu ubiegłego stulecia dynamiczny skok wielkościowy (Firlet, 2008; Wiśniewski, 2022). Jeszcze przed I wojną światową, a później w jej trakcie oraz tuż po II wojnie światowej powierzchnia Krakowa urosła do blisko 250 km², aby ostatecznie osiągnąć obszar 327 km². Populacja Krakowa już przed wybuchem II wojny światowej liczyła ponad 250 tysięcy mieszkańców i pomimo tragicznych strat związanych z wydarzeniami wojennymi już niedługo po 1960 r. przekroczyła pół miliona mieszkańców. W kolejnych dekadach, w związku z nieprzerwanym i szybkim rozwojem przemysłu ciężkiego, liczba mieszkańców nadal rosła, tuż przed zmianą systemu politycznego i gospodarczego w Polsce zbliżyła się do 750 tysięcy mieszkańców (Chwalba, 2004).

Po 1989 r. pomimo początkowo niekorzystnej sytuacji gospodarczej Kraków okazał się jednym z najszybciej rozwijających się polskich miast oraz magnesem przyciągającym kolejnych nowych mieszkańców, głównie

studentów, którzy z czasem decydowali się na związanie z tym miejscem na stałe. Zamiast przemysłu szczególną rolę zaczęły wówczas odgrywać aktywności związane z funkcją miasta jako głównego ośrodka edukacji wyższej w Polsce (Purchla, 2023). W szczytowym okresie rozwoju sektora edukacji wyższej na początku XXI w. w Krakowie studiowało blisko 250 tysięcy osób. Z czasem ta liczba zaczęła wyraźnie maleć, aby u progu trzeciej dekady XXI w. osiągnąć liczbę bliską 130 tysięcy (Raport o stanie gminy 2022).

Drugim czynnikiem generującym wzrost, już po wejściu Polski do struktur Unii Europejskiej, okazał się bardzo szybki rozwój sektora usług związanych z obsługą międzynarodowych usług biznesowych BPO oraz sektora usług IT. Już w 2010 r. Kraków był liderem tego zjawiska wśród polskich miast (Micek i in., 2010). W ciągu dwóch dekad od wejścia Polski do struktur Unii Europejskiej te dwie główne obecnie gałęzie gospodarki w mieście umożliwiły powstanie ponad stu tysięcy miejsc pracy i sprawiły, że w 2022 r. Kraków jako pierwsze polskie miasto w historii przeskoczył stołeczną Warszawę pod względem średniej wysokości zarobków (Fandrejewska, 2023). Wzrost realnego dobrobytu dużej i młodej części populacji miasta przełożył się na rozwój sektora usług, w tym na dynamiczny rozwój aktywności dotyczących czasu wolnego. Ten wyraźny trend znalazł swoje odzwierciedlenie przestrzenne, wzmocnił potrzebę powstawania nowych miejsc spotkań, w tym restauracji, obiektów sportowych, a także miejsc dla dzieci.

Zjawisko to okazało się mieć szczególnie silne przełożenie na sposób funkcjonowania centrum miasta. Równocześnie zderzyło się ono tam z dynamicznym rozwojem usług turystycznych, kolejnym bardzo ważnym fenomenem determinującym rozwój miasta w ostatnich dekadach i mającym wpływ na migracje w jego obrębie. W okresie powojennym Kraków pełnił funkcję ośrodka turystycznego tylko w ograniczonym zakresie. Miasto położone po wschodniej stronie żelaznej kurtyny było trudno dostępne dla turystów zagranicznych, a rozwój turystyki krajowej hamowały braki w zakresie infrastruktury transportowej i hotelowej. Dopiero przełom polityczny i gospodarczy po 1989 r. sprawił, że Kraków w stosunkowo szybkim czasie stał się kluczowym ośrodkiem turystycznym na mapie Polski oraz jednym z najważniejszych w Europie Środkowej. U progu lat 90. miasto było odwiedzane przez około 1 800 000 osób. Pod koniec dekady liczba ta wzrosła do ponad czterech milionów (Raport o stanie miasta, 2000). Po 2004 r. i wejściu Polski do Unii Europejskiej przekroczyła siedem milionów. Ponad dekadę później, w okresie poprzedzającym wybuch pandemii COVID-19, Kraków odwiedzało ponad 14 milionów osób (Gospodarka Turystyczna w Krakowie – raport 2019–2021). Wybuch pandemii znacznie ograniczył możliwości podróżowania i zahamował

napływ turystów zagranicznych. Długofalowo ograniczenia te nie miały jednak dużego wpływu na skalę funkcjonowania rynku usług turystycznych w Krakowie. Niedługo po zniesieniu restrykcji pomimo pełnoskalowej inwazji wojsk rosyjskich na Ukrainę liczba turystów odwiedzających Kraków wróciła do poziomu sprzed 2020 r.

Wraz z rosnącą liczbą turystów rosła także cała nowa wówczas gałąź gospodarki miasta, przybywało restauracji i miejsc w hotelach. Współcześnie rynek pracy związanej z turystyką w Krakowie odpowiada za blisko 45 tysięcy miejsc pracy (Gospodarka Turystyczna w Krakowie – raport 2019–2021). W okresie trwającego przez całą dekadę lat 90. oraz w pierwszych latach XXI w. spowolnienia gospodarczego turystyka była dla miasta ważnym buforem, oferowała miejsca pracy w chwili, gdy były one szczególnie potrzebne, a lokalny rynek pracy był zagrożony wysokim bezrobociem. Sytuacja zmieniła się po 2004 r. wraz z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej i gwałtownym wzrostem liczby odwiedzających. Ta nagła zmiana odcisnęła silny ślad w historycznym centrum miasta. Turystyka, która początkowo była szansą dla Krakowa, z czasem stała się wyzwaniem, a później też zagrożeniem (Kruczek i in., 2019).

Szczególne ważna i przesądzająca o negatywnym wpływie turystyki na miasto okazała się koncentracja tego zjawiska na stosunkowo niedużym, obejmującym niecałe półtora kilometra kwadratowego powierzchni obszarze, który zamyka się w granicach wpisu na listę światowego dziedzictwa UNESCO i obejmuje średniowieczne miasto lokacyjne, wzgórze wawelskie oraz historyczne miasto Kazimierz. Ciągły wzrost liczby turystów na tym niewielkim terytorium miał na przestrzeni ostatniego ćwierćwiecza swoje daleko idące konsekwencje. Prowokują one do zastanowienia się nad tym, jak sektor turystyczny determinuje współcześnie sposób funkcjonowania dzielnic historycznych Krakowa. Jacy aktorzy wpływają na ten stan rzeczy? Które inicjatywy i inwestycje publiczne przesądziły o zarysowanych kierunkach rozwoju, jakie ograniczenia i zagrożenia przynosi ten stan rzeczy?

Dla pełnego obrazu charakterystyki tych zjawisk konieczne jest przedstawienie uwarunkowań urbanistycznych oraz zmian administracyjnych i przestrzennych, które zaszły w obrębie miasta w ostatnich trzech dekadach.

Wiosną 1990 r. na fali transformacji politycznej i gospodarczej w Polsce odtworzony został samorząd terytorialny. Kraków, dla którego samorząd stanowił jedno z głównych kół napędzających rozwój w II połowie XIX i na początku XX w., stanął przed szansą ponownego samodzielnego kreowania polityki przestrzennej. Jednym z elementów zmiany związanej z powołaniem samorządu w Krakowie było przyjęcie nowego podziału dzielnicowego, w ramach którego obszar miasta został podzielony na

osiemnaście jednostek wynikających z historycznych uwarunkowań katastralnych lub będących pochodną wielkich zmian urbanistycznych związanych z powojenną industrializacją i transformacją miasta w główny ośrodek przemysłowy w Polsce (Nowakowski, 2023).

Powołane jednostki wyróżniała bardzo różnorodna struktura demograficzna i funkcjonalna. W niektórych z nich, na przykład w dzielnicach utworzonych w przestrzeni wielkich osiedli mieszkaniowych realizowanych w związku z rozbudową kombinatu hutniczego, przeważała funkcja mieszkaniowa. Po wschodniej stronie miasta obszar dzielnicy XVIII Nowa Huta w znacznym stopniu wypełniały tereny i infrastruktura hutnicza oraz otaczające je tereny rolne. W dzielnicach położonych na obrzeżach, w tym po zachodniej stronie miasta, znajdował się obszerny areal leśny stanowiący zaplecze rekreacyjne Krakowa, w jeszcze innych dużą przestrzeń zajmowały tereny przeznaczone w obowiązującym wówczas Planie ogólnym dla rozwoju rolnictwa (Plan ogólny Miasta Krakowa 1994 – nieobowiązujący).

Po 2004 r. i wejściu Polski do struktur Unii Europejskiej, na fali napływu do miasta kapitału inwestycyjnego, dostępność terenów, które można było wykorzystać pod zabudowę mieszkaniową lub komercyjną, przesądziła o charakterze zmian w poszczególnych częściach miasta. Na obrzeżach oraz w samym centrum aglomeracji kilka wybranych obszarów zajmowanych wcześniej przez zakłady przemysłowe lub kolej stały się przestrzenią szybkiego rozwoju funkcji komercyjnych, miejscem budowy centrów handlowych oraz obiektów sportowych. Prawie w każdej dzielnicy zaczęto realizować nowe inwestycje mieszkaniowe. Na obrzeżach oraz w dzielnicach po zachodniej stronie miasta miały one charakter ekstensywny i przybierały formę zabudowy jednorodzinnej lub szeregowej. W częściach bliższych centrum oraz w kilku wybranych obszarach zaczęto realizować zabudowę wielorodzinną o często bardzo intensywnym charakterze i dużym potencjale generowania strukturalnych zmian demograficznych. Przekształceniom tym towarzyszyła zapaść procesu planistycznego i brak spójnej wizji rozwoju oraz narzędzi, dzięki którym samorząd mógłby realnie kształtować przestrzeń (Wiśniewski, 2023). Równie intensywne zmiany zachodziły równoległe w gminach otaczających miasto. W tzw. obwarzanku, powiecie krakowskim, wielickim, myślenickim i proszowickim populacja osiągnęła poziom blisko pół miliona mieszkańców i wykazywała po 2004 r. jedną z najwyższych dynamik wzrostu w skali całego kraju (Atlas statystyczny województwa małopolskiego).

Przywołane procesy w prawie każdej dzielnicy Krakowa oraz w jego bezpośrednim sąsiedztwie doprowadziły do wyraźnego wzrostu populacji. Obszar metropolitalny Krakowa zamieszkiwany jest obecnie przez blisko 1 200 000 mieszkańców (Krakowski Obszar Metropolitalny w latach

2014–2018). Dynamiczna suburbanizacja realizowana na obrzeżach miasta oraz w jego bezpośrednim otoczeniu to jeden z najważniejszych współcześnie fenomenów determinujących zmiany urbanistyczne w Krakowie oraz większości polskich miast. Przywołanie tego zjawiska jest potrzebne dla zaznaczenia wyjątkowości procesów zachodzących w ścisłym centrum miasta. Pomimo stałego wzrostu demograficznego na terenie Krakowa znajdują się obszary, które wbrew temu trendowi są miejscami wyraźnego spadku liczby mieszkańców. W największym zakresie dotyczy to Dzielnicy I – Stare Miasto.

W 1978 r., kiedy historyczne centrum Krakowa, Wawel i Kazimierz wpisano na listę światowego dziedzictwa UNESCO, obszar ten pełnił przede wszystkim funkcję dzielnicy mieszkaniowej oraz dzielnicy handlowej. Równocześnie, na tle innych części miasta, wyróżniał się wyjątkowo niskim standardem jakości przestrzeni oferowanej mieszkańcom, wysokim stopniem zużycia tkanki architektonicznej, zapóźnieniem infrastrukturalnym oraz przeludnieniem. Zabudowa mieszkaniowa w tej części miasta w większości składała się z budynków, które powstały jeszcze w okresie średniowiecza. Wiele z nich zostało znacznie przekształconych w II połowie XIX i w pierwszej połowie XX w. Przeważnie nieremontowane od czasu wybuchu II wojny światowej, wymagały natychmiastowej rewaloryzacji i konserwacji. Równocześnie był to obszar wyróżniający się bardzo wysoką gęstością zaludnienia. W obrębie Plant na terenie historycznego miasta mieszkało wówczas około dwudziestu tysięcy osób. Jeszcze u progu XXI w. na terenie całej Dzielnicy I Stare Miasto mieszkało około pięćdziesięciu tysięcy osób (Liczba ludności w Krakowie od roku 2000 z prognozą do roku 2050).

Obok funkcji mieszkaniowej i handlowej centrum miasta pełniło funkcję administracyjną i edukacyjną, było siedzibą licznych urzędów, w tym władz lokalnych i wojewódzkich, a także miejscem, gdzie nadal skoncentrowane były najważniejsze obiekty Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kolejnym istotnym aspektem funkcjonowania tej części miasta było życie religijne i wyjątkowo liczna grupa świątyń, które były wówczas wykorzystywane masowo dla potrzeb kultu przez mieszkańców całego miasta.

Od początku lat 90. XX w. wszystkie wymienione funkcje zaczęły podlegać procesom prowadzącym do ich znacznego osłabienia lub zaniku. Dla najważniejszej spośród wymienionych funkcji mieszkalnej szczególnie ważnym zjawiskiem był przywołany już stan zabudowy i mieszkań, w tym brak podstawowej pod koniec XX w. infrastruktury, jak centralne ogrzewanie. Drugą ważną determinantą były zmiany związane z urealnieniem własności (Luterek, 2016). Po II wojnie światowej w centrum Krakowa utrzymano własność prywatną nieruchomości, realnym zarządcą uczyniono administrację publiczną (Purchla, 1996). Po 1989 r. pierwotni

właściciele domów czynszowych w centrum Krakowa lub ich spadkobiercy mogli ponownie decydować o własności. Na początku XXI w. zniesiono także ograniczenia dotyczące wysokości czynszów, dotychczasowi lokatorzy przestali być objęci ochroną.

Należy podkreślić, że prywatna własność to dominujący model na terenie ścisłego rdzenia historycznego miasta oraz dzielnic otaczających centrum, które stanowią strefę buforową miejsca wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Instytucjonalni właściciele lub zarządcy, reprezentujący samorząd lub skarb państwa, stanowili i stanowią w tym obszarze wyraźną mniejszość. Istotnym podmiotem, który ma ogromny wpływ na liczne budynki w tej części miasta, jest natomiast Kościół katolicki. Oprócz świątyń i klasztorów Kościół pozostaje także właścicielem licznych domów czynszowych. Inaczej prezentuje się stan własności w obrębie historycznego miasta Kazimierz, które stanowi część obszaru objętego wpisem na listę światowego dziedzictwa UNESCO, gdzie ważną rolę w zakresie budownictwa mieszkaniowego odgrywa własność komunalna (Murzyn, 2006).

Po 1989 r. omawiany obszar zderzył się z problemem migracji. Dotychczasowi mieszkańcy rezygnowali z mieszkania w centrum miasta i przeprowadzali się do innych dzielnic lub poza granice miasta. Często byli też zmuszani przez właścicieli do opuszczenia mieszkań, z których korzystali przez wiele lat. Po latach można stwierdzić, że proces ten miał destrukcyjny wpływ na budowane przez lata więzy społeczne. Początkowo migracje poza centrum pomogły w rozwiązaniu problemu nadmiernego zagęszczenia centrum miasta. Od początku XXI w. dynamika tych zmian zaczęła prowadzić do wyludnienia i zmiany funkcji całej dzielnicy. Od początku lat 90. zmieniał się sposób wykorzystania użytkowych parterów w budynkach w centrum miasta. Pierwszymi możliwymi zmianami, które właściciele mogli wprowadzać, były przekształcenia w obrębie użytkowych parterów, gdzie pojawiły się nowe przestrzenie handlowe oraz punkty gastronomiczne. Ponadto od lat 90. coraz częściej wykorzystywano piwnice domów czynszowych dla funkcji związanych z gastronomią i kulturą. Rozwój nowych i popularnych miejsc spotkań, wokół których rozwijało się życie nocne Krakowa, szybko przyciągnął użytkowników do centrum miasta, w przeważającej części były to osoby młode, w tym studenci. Nowi użytkownicy z czasem stali się uciążliwym problemem najstarszej części miasta. Brak regulacji dotyczących m.in. godzin sprzedaży alkoholu sprawił, że centrum Krakowa z dzielnicy mieszkaniowej i salonu miasta stało się w krótkim czasie dynamicznym, niekoniecznie bezpiecznym ośrodkiem życia nocnego. Trend ten przez cały czas wzmacniał rozwój sektora turystycznego i prowadził do coraz szybszego napływu osób z zewnątrz, które poszukiwały tutaj rozrywki (Kruczek, 2018).

Po 2004 r. i wejściu Polski do struktur Unii Europejskiej zjawiska te zaczęły znacznie przyspieszać. Zniesienie barier dla turystyki międzynarodowej z większości krajów kontynentu, uruchomienie nowych połączeń lotniczych przez tzw. tanie linie dodatkowo wzmocniło napływ turystów. Ponadto w bezpośrednim centrum miasta powstały dwa duże zespoły sklepów wielkopowierzchniowych, Galeria Kazimierz (2005) i Galeria Krakowska (2006). W obu przypadkach odegrały one rolę akceleratora niebezpiecznych zmian w obrębie centrum oraz w obrębie Kazimierza, doprowadziły do likwidacji wielu, często mogących się pochwalić długim okresem działalności sklepów oraz zakładów usługowych. Znamienny jest przykład domu handlowego, który działał przy Rynku Głównym, w narożu ulicy św. Anny i Wiślniej. Pod koniec pierwszej dekady XXI w., pomimo prestiżowej lokalizacji w ścisłym centrum, popularny wśród mieszkańców Krakowa, wielopoziomowy zespół handlowy zamknięto. W jego miejscu urządzono restaurację (Pałac Czeczotka), funkcja gastronomiczna najwyraźniej potrafiła zapewnić wyższy dochód.

Atrofia form życia miejskiego, które w sposób bezpośredni związane są z zamieszkiwaniem, stanowią często pomijany, a w rzeczywistości kluczowy element krajobrazu kulturowego, przyspieszyła transformację funkcjonalną miasta. W Krakowie likwidowano tradycyjne sklepy z żywnością, sklepy branżowe, zakłady rzemieślnicze, lokalne cukiernie. Kolejne lokale były przekształcane na restaurację, puby i sklepy ze sprowadzanymi masowo z zagranicy tzw. pamiątkami mającymi budzić sentyment turystów do Krakowa. Najwięcej emocji budziła likwidacja księgarń w sąsiedztwie Rynku Głównego. W 2013 r. Kraków, siedziba licznych wydawnictw, dynamicznego środowiska i bogatej tradycji literackiej, a także miejsce organizacji prestiżowych festiwali literackich, został wyróżniony tytułem Miasta Literatury UNESCO (Miasto literatury). Niedługo po tym wydarzeniu zamknięto Księgarnię Hetmańską, która działała w kamienicy przy Rynku Głównym 17, jedną z najpopularniejszych w mieście (Wolak, 2014). W jej miejscu powstała restauracja.

Jeszcze przed wstąpieniem Polski do Unii Europejskiej ważne zmiany wystąpiły na terenie dzielnicy Kazimierz. Tutaj akceleratorem transformacji był samorząd terytorialny. Historyczna dzielnica, która przed wojną była centrum życia społeczności żydowskiej w Krakowie, po 1945 r. stała się podupadłą i problematyczną społecznie oraz ekonomicznie częścią miasta. W wyniku Zagłady prawie cała licząca przed wojną blisko sześćdziesiąt tysięcy osób społeczność żydowska Krakowa przestała istnieć. Kazimierz opustoszał (Małecki, 2007). Brak inwestycji oraz nowi mieszkańcy, rzadko realnie związani z Kazimierzem i zainteresowani jego życiem, to tutaj dodatkowy problem, który prowadził do przyspieszonej degradacji tkanki mieszkaniowej. Na początku XXI w. władze miasta coraz chętniej

umożliwiały transformację dotychczasowych lokali użytkowych w partech na potrzeby rozwoju gastronomii i lokali czynnych wieczorem i nocą. Pomimo silnego konfliktu społecznego i głośno wyrażanego przez lokalną społeczność sprzeciwu nowa polityka lokalowa była konsekwentnie realizowana. W ciągu kilku lat Kazimierz z miejsca problematycznego stał się kolejnym magnesem przyciągającym turystów i młodych mieszkańców. Ważnym elementem budującym tożsamość miejsca oraz wzmacniającym zainteresowanie nim było odkrywanie żydowskiej historii Kazimierza. Wyparta przeszłość, nieobecna lub zacierana przez cały powojenny okres, wróciła po 1989 r., stając się jednym z głównych motorów międzynarodowej turystyki w mieście (Murzyn, 2006).

Inaczej niż w centrum Krakowa duży udział komunalnej własności lokali sprawił, że na obszarze Kazimierza utrata tkanki społecznej nie mogła wystąpić w podobnej skali lub postępowała w dużo bardziej ograniczonym stopniu. Z tego powodu konflikt pomiędzy mieszkańcami i nowymi użytkownikami był też bardziej widoczny niż w przypadku centrum miasta oraz wyrażany przy użyciu mediów. Głosy mieszkańców nie miały jednak dużego znaczenia w starciu z rosnącym rynkiem usług turystycznych i gastronomicznych (Dybała, 2023).

Mówiąc o zmianach funkcjonalnych w obrębie centrum miasta, należy zwrócić uwagę na problem związany z malejącą liczbą studentów w historycznej części Krakowa. Rozwój szkolnictwa wyższego w Krakowie przez bardzo długi czas skoncentrowany był w pobliżu Rynku Głównego. W obrębie średniowiecznych granic miasta znajdowała się siedziba władz Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz liczne instytuty uczelni. Druga grupa budynków uczelnianych znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie po zachodniej stronie centrum (Wiśniewski, 2022). W pobliżu historycznego rdzenia działały także inne uczelnie, w tym szkoły artystyczne. W latach 90. zapadła decyzja o budowie nowego kampusu uniwersyteckiego, położonego z dala od centrum. W 1999 r., w związku z obchodami 600-lecia odnowienia Akademii Krakowskiej, pierwsze budynki nowego zespołu zostały otwarte (Franaszek, 2020). W kolejnych latach trwała konsekwentna i silnie wspierana przez państwo rozbudowa kampusu, wraz z nią kolejne części uczelni migrowały poza centrum miasta. Wraz z nimi migrowali studenci. Chociaż proces ten był rozłożony na wiele lat, a część spośród instytutów uniwersyteckich pozostała w swoich dawnych siedzibach, odpływ społeczności studenckiej z centrum miasta był nieunikniony. Zjawisko to miało swój wpływ także na zasoby mieszkaniowe centrum Krakowa, studenci przestali wynajmować pokoje i mieszkania w tej części miasta.

Grupa społeczna, która od czasów średniowiecza przez wieki stanowiła o charakterze i kolorycie Krakowa, przestała realnie oddziaływać na

jego przestrzeń i życie. Jeszcze jedna zmiana związana z obecnością studentów w mieście dotyczyła przemysłu czasu wolnego. Wraz z rozwojem sektora turystycznego na obszarze Kazimierza drugie średniowieczne założenie urbanistyczne w Krakowie przejęło rolę miejsca spotkań studentów i mieszkańców. Tym samym centrum miasta jeszcze bardziej zostało podporządkowane potrzebom turystów.

Jedynym miejscem, gdzie studenci i częściowo mieszkańcy zachowali związek z miastem, była obsługa sektora turystycznego, który od lat 90. XX w. oferował coraz więcej niskopłatnych i często realizowanych w warunkach prekarnych miejsc pracy. Długofalowo miało to negatywny wpływ na miasto. Osoby, które migrowały do Krakowa w związku z edukacją, podejmując pracę w gastronomii lub hotelarstwie, często zderzały się ze złymi warunkami ciężkiej i nieadekwatnie opłacanej pracy. Po latach, nawet jeżeli wiązały się na stałe z Krakowem, gdzie po studiach znajdowały pracę, nie odczuwały związku z historycznym centrum miasta. Ten przeważnie bagatelizowany fenomen nie był dotychczas tematem szerokich badań naukowych. Jego ślady można odnaleźć w publicystyce, w której obraz Krakowa jest bardzo często nacechowany negatywnie (Cymbarowicz, 2016).

Podczas gdy zmiany społeczne zachodzące w obrębie centrum miasta szły w niebezpiecznym kierunku, zupełnie inaczej prezentowały się zmiany dotyczące stanu budynków i jakości przestrzeni. Pokłosiem wpisu historycznego centrum Krakowa wraz z Wawelem i Kazimierzem na listę światowego dziedzictwa UNESCO było zwrócenie uwagi na katastrofalny stan wielu spośród krakowskich zabytków. Zanieczyszczenie środowiska oraz nadmiernie intensywny sposób wykorzystania budynków w centrum miasta w okresie powojennym miały drastyczny wpływ na pogorszenie się ich stanu. W latach 80. powołano do życia Narodowy Fundusz Rewaloryzacji Zabytków Krakowa, którego dysponentem jest Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa. Regularny napływ środków przeznaczonych na cele związane z pracami przy zabytkach umożliwił podjęcie wieloletniego zadania rewaloryzacji najcenniejszych budynków w mieście (Krasnowolski, 2020). Stopniowe przywracanie ich świetności oraz ograniczenie produkcji przemysłowej po 1989 r. umożliwiło znaczącą poprawę stanu zachowania najcenniejszych obiektów dziedzictwa kulturowego. Trzeba jednak zaznaczyć, że środki te były przeznaczane w pierwszej kolejności na rzecz prac przy budynkach publicznych. Zabytkowe, prywatne zasoby mieszkaniowe bardzo długo były pozbawione realnego wsparcia ze strony podmiotów publicznych. Dopiero w 2005 r. Gmina Kraków przyjęła uchwałę umożliwiającą przekazywanie środków finansowych na prace remontowe i konserwatorskie dla podmiotów prywatnych (Uchwała nr LXXXIV/853/05 Rady Miasta Krakowa z dnia

7 lipca 2005 r.). Skala wsparcia była jednak niewielka, duża część środków była kierowana na rzecz prac przy budynkach sakralnych, w przypadku kamienic działania ograniczono głównie do prac przy elewacjach (Dotacje na prace konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach). Stan mieszkań, w tym nieremontowana od lat infrastruktura, nie był przedmiotem prac wspieranych z publicznych środków, jeszcze na początku XXI w. wiele z nich było ogrzewanych węglem.

Fasadowy charakter zmian w obrębie zabudowy mieszkaniowej w obrębie historycznego centrum Krakowa wzmocnił jeszcze jeden mechanizm, paradoksalnie był nim jeden z największych sukcesów władz miasta w zakresie porządkowania przestrzeni publicznej w ścisłym centrum. W 2010 r. utworzono Park Kulturowy Stare Miasto (Uchwała nr CXV/1547/10 Rady Miasta Krakowa z dnia 3 listopada 2010 r.). Przy użyciu tego mechanizmu prawnego władze miasta w stosunkowo krótkim czasie jako jedne z pierwszych w Polsce rozwiązały narastający problem nadmiaru reklam w przestrzeni miasta historycznego. Z otoczenia Rynku Głównego zniknęły powszechne wcześniej wielkoformatowe banery reklamowe. Porządkowanie tego elementu zagospodarowania przestrzeni wpłynęło pozytywnie na wizualny odbiór centrum Krakowa, nie miało jednak większego wpływu na stan zasobów mieszkaniowych w tej części miasta.

W podobnym duchu realizowane były zmiany dotyczące wymiany nawierzchni ulic i budowy nowoczesnej infrastruktury turystycznej w centrum Krakowa. Ważnym wsparciem dla tego procesu była akcesja Polski do Unii Europejskiej oraz napływ środków unijnych. W 2008 r. władze miasta przyjęły plan rewitalizacji dla obszaru Starego Miasta i Kazimierza, w którym uwzględniono blisko sto różnych projektów, w większości związanych z inwestycjami w przestrzeń publiczną, w tym remonty dróg (Adamczyk-Arns, 2008). Obok licznych projektów z zakresu wymiany nawierzchni dróg znalazły się tam również takie projekty jak most pieszo-rowerowy wybudowany w celu integracji Kazimierza i Podgórze. Od chwili powstania w 2010 r. kładka Bernatka stała się ważnym narzędziem dla dalszego rozwoju sektora turystycznego w mieście, który coraz silnie obecny był w obrębie historycznego miasta Podgórze oraz w dawnej dzielnicy Zabłocie.

Równoległe władze miasta oraz władze województwa małopolskiego, korzystając z unijnego wsparcia, zaczęły coraz intensywniej inwestować w sektor kultury. W 2005 r. rozpoczęto jedne z największych w historii powojennej prac archeologicznych w Polsce, które związane były z badaniami podziemi Rynku Głównego. W wyniku trwających ponad rok prac odsłonięto blisko dwa tysiące metrów kwadratowych powierzchni w bezpośrednim sąsiedztwie Sukiennic. Odkrytą przestrzeń zasklepiiono,

w uzyskanych w ten sposób podziemiach utworzono nową ekspozycję Muzeum Krakowa (wcześniej Muzeum Historycznego Miasta Krakowa). Nową przestrzeń poświęconą prezentacji średniowiecznych dziejów miasta, która skupiona jest wokół podziemi Sukiennic, oddano do użytku w 2010 r. (Walas, 2012). Równolegle ukończono prace związane z kompleksowym remontem konserwatorskim całego gmachu Sukiennic oraz z przebudową znajdującej się na górnej kondygnacji Galerii Malarstwa Polskiego Muzeum Narodowego w Krakowie (Ciciora i Krypczyk, 2019). Obie ekspozycje spotkały się z ogromnym zainteresowaniem publiczności i odniosły frekwencyjny sukces. Podziemia Rynku odwiedzane są obecnie co roku przez blisko trzysta pięćdziesiąt tysięcy osób, galerię malarstwa w Sukiennicach zwiedza ponad dwieście tysięcy osób. Znajdujący się w sercu Rynku Głównego, jeden z najważniejszych zabytków Krakowa, odwiedzany jest co roku przez ponad 550 tysięcy osób. Odpowiada to blisko 30% frekwencji w dużo obszerniejszych i mogących pomieścić dużo większą liczbę osób wnętrzach Zamku Królewskiego na Wawelu. Skokowa zmiana liczby odwiedzających ekspozycje w Sukiennicach stanowi dobrą miarę wzrostu zainteresowania turystów przestrzenią Rynku Głównego i jego bezpośrednim sąsiedztwem.

Analizując zmiany, które zaszły w tym miejscu w ciągu ostatnich dwóch dekad, trzeba jednak dodać, że za skomplikowanymi pracami archeologicznymi i konserwatorskimi, które tutaj prowadzono, nie zawsze nadążały prace przy wymianie podziemnych instalacji. W obrębie najstarszej części Krakowa długo nierozwiązanym problemem pozostawała niewydolna instalacja kanalizacyjna oraz braki instalacji ciepłowniczej.

Przywołując przykład Sukiennic, należy podkreślić, że muzea od czasów autonomii galicyjskiej miały ogromny wpływ na wizerunek i życie Krakowa. W XXI w. ich rola w tym zakresie uległa dalszemu wzmocnieniu. Wspomniany już Zamek Królewski na Wawelu to jedna z najbardziej popularnych destynacji turystycznych w Polsce, przynajmniej od lat 90. XX w. był odwiedzany przez ponad milion osób rocznie. Wzrost zainteresowania Krakowem, nowe atrakcyjne wystawy stałe oraz czasowe, a także innowacyjna polityka promocyjna sprawiły, że w okresie po pandemii COVID-19 liczba odwiedzających muzeum wzrosła do dwóch i pół miliona (wawel.krakow.pl).

Jeszcze większa zmiana zaszła w przypadku Muzeum Narodowego. Realizowany od początku XXI w. intensywny rozwój instytucji, w tym prace remontowe i konserwatorskie w kolejnych oddziałach, a także tworzenie nowych wystaw stałych oraz liczne, popularne wystawy czasowe umożliwiły szybki wzrost frekwencji. U progu XXI w. wszystkie galerie tej instytucji odwiedzało w ciągu jednego roku blisko 350 tysięcy osób (Gołubiew i Wasilewski, 2021, s. 97). Dwadzieścia lat później Muzeum

Narodowe w Krakowie odwiedzało już blisko półtora miliona osób rocznie (Kultura w 2019 r.). Podobna zmiana zaszła w przypadku Muzeum Krakowa, gdzie również ambitna polityka rozwoju instytucji, tworzenie nowych oddziałów i wystaw doprowadziło do szybkiego wzrostu frekwencji. Na początku XXI w. muzeum odwiedzało blisko sto pięćdziesiąt tysięcy osób, dwie dekady później liczba ta wzrosła do ponad miliona osób (Raport o stanie miasta 2019). Wymienione trzy najważniejsze i najpopularniejsze muzea Krakowa stanowią istotną, ale tylko część szerokiej grupy krakowskich muzeów.

Stała i konsekwentnie realizowana przez wiele lat polityka inwestycji w krakowskich muzeach sprawiła, że w 2019 r., tuż przed wybuchem pandemii COVID-19, odwiedziło je łącznie ponad pięć milionów osób (Gospodarka Turystyczna w Krakowie – raport 2019–2021). W tym samym roku wszystkie muzea w Polsce odwiedziło ponad 40 milionów osób (Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2020). Zestawienie tych dwóch liczb pokazuje, że krakowskie muzea odpowiadają za ponad 12% całej frekwencji w muzeach w Polsce. Jak już zostało przedstawione, w większości ruch ten odbywa się w przestrzeni ścisłego centrum miasta, w pobliżu Rynku Głównego, na Wawelu oraz na terenie Kazimierza.

Odwiedzający muzea, turyści z zagranicy i z Polski, w tym liczne grupy uczniów wypełniają przez wiele miesięcy w roku przestrzeń historycznego miasta i współtworzą obraz miejsca, które jest pełne życia, obfitujące w bardzo różne formy interakcji. Taki stan był zgodny z założeniami strategii rozwoju turystyki w mieście, której kolejne wersje za cel brały wzrost liczby odwiedzających miasto. Głównym narzędziem przyciągającym nowych turystów miały być kolejne atrakcje turystyczne oraz prężnie rozwijający się przemysł festiwalowy. Wśród problemów związanych z turystyką wymieniano rosnącą liczbę osób odwiedzających Kraków ze względu na życie nocne miasta. Receptą miał być rozwój Krakowa jako miasta spotkań i konferencji (Strategia rozwoju turystyki w Krakowie 2014–2020).

Rzeczywistość zmian zachodzących w mieście obnażył wybuch pandemii COVID-19, kiedy w centrum Krakowa zabrakło turystów. Przez kilka tygodni centrum Krakowa było miejscem pozbawionym wszelkich form życia (Porębska i in., 2021). Obostrzenia wprowadzone przez administrację publiczną w związku z pandemią COVID-19 wstrzymały napływ turystów oraz unaocznily, że w omawianej przestrzeni nie ma już mieszkańców. Rozwój sektora turystycznego, rozwój inwestycji w zakresie sektora usług związanych z czasem wolnym, ograniczenie obecności studentów oraz handel wielkopowierzchniowy w bezpośrednim sąsiedztwie historycznego centrum – to wszystko stworzyło na przestrzeni lat warunki utrudniające lub uniemożliwiające dalsze funkcjonowanie tej

części miasta jako dzielnicy mieszkaniowej oraz doprowadziło do exodusu dotychczasowych mieszkańców. Pandemia COVID-19 pokazała, że pomimo swojej mocy symbolicznej historyczne centrum Krakowa to w rzeczywistości martwa i coraz bardziej obca dla całości miasta jego część.

Ostatnim zjawiskiem, które doprowadziło do takiego stanu rzeczy, było pojawienie się już wcześniej, ok. 2010 r., urządzeń mobilnych oraz lokali zarejestrowanych w aplikacjach oferujących najem krótkoterminowy. Po tej dacie, podobnie jak w wielu popularnych destynacjach turystycznych w Europie, także w Krakowie coraz więcej mieszkań było oferowanych jako lokale do wynajęcia poprzez aplikacje mobilne. Najwięcej takich miejsc było aranżowanych w obrębie Dzielnicy I – Stare Miasto, w ścisłym centrum, na Kazimierzu oraz w części miasta, która rozwinęła się w XIX w. Rzadziej tego typu lokale były oferowane w bardziej odległych częściach miasta, najrzadziej w wielkich zespołach mieszkaniowych powstałych w okresie powojennym.

Popularność najmu krótkoterminowego doprowadziła do coraz bardziej intensywnego wykorzystania nieruchomości w obrębie centrum miasta. Mieszkania w zabytkowych kamienicach były sztucznie dzielone na mniejsze jednostki o bardzo ograniczonej powierzchni i wyposażeniu. Lokale na wynajem były aranżowane często na poddaszach i również w piwnicach. Substandardowa przestrzeń mogła być akceptowana jedynie przez osoby, których pobyt w mieście trwał jedynie kilka dni, a ich potrzeby związane z przebywaniem w wynajętym apartamencie były bardzo ograniczone. Popularność Krakowa jako destynacji turystycznej oraz stosunkowo niska cena zaważyła na tym, że liczba osób korzystających z tego typu rozwiązań stale rosła. Wzrost zainteresowania tego typu usługami generował dalszy wzrost liczby niskostandardowych lokali na wynajem, których funkcjonowanie miało w rzeczywistości negatywny wpływ na sposób postrzegania i funkcjonowania Krakowa. Przystosowywanie lokali dla potrzeb najmu krótkoterminowego ma często destrukcyjny wpływ dla zabytkowej tkanki budynków. Pomieszczenia są tam wtórnie dzielone, usuwane są oryginalne posadzki, w pomieszczeniach mieszkalnych aranżowane są węzły sanitarne i aneksy kuchenne. Wprowadzane zmiany przeważnie mają charakter inwazyjny i trudny do odwrócenia.

Realna liczba tego typu usług podlega ciągłym zmianom i pozostaje trudna do rzeczywistego oszacowania. Jeszcze w 2018 r. w Krakowie było ok. 450 oficjalnie zarejestrowanych tego typu miejsc, rok przed pandemią ok. tysiąca, a w 2022 r. ich liczba wzrosła do ok. 1700. W tym samym czasie w Krakowie funkcjonowało ponad sześćset hoteli oraz przeszło sześćset trzydzieści hosteli i pensjonatów. Szczytowe wykorzystanie hoteli w Krakowie odnotowano w 2019 r., kiedy skorzystało z nich ponad dwa miliony

siedemset tysięcy osób (Gospodarka Turystyczna w Krakowie – raport 2019–2021).

Już wcześniej, od lat 90. krakowskie domy czynszowe były przekształcane na hotele, z czasem także na hostele. W mieście turystycznym, w którym do lat 90. brakowało podstawowej infrastruktury noclegowej, tego typu inwestycje były wówczas bardzo potrzebne. W pierwszych latach XXI w. w Krakowie powstała też duża grupa hoteli należących do najważniejszych międzynarodowych sieci. Dla lokalnych inwestorów był to sygnał do rozwoju istniejących w centrum Krakowa hoteli w kierunku lokali o podwyższonym i unikalnym charakterze (Hotel and Condo hotel market in Poland 2020). Stały napływ turystów powodował, że budynki w obrębie historycznego Krakowa były w stanie generować coraz wyższy dochód. Dotyczyło to wszystkich segmentów rynku. Równoległe, rozwijano zarówno coraz droższe i coraz lepiej wyposażone hotele, urządzano hostele, jak i przekształcano mieszkania, w których aranżowano nawet kilka lokali na wynajem. Te wszystkie zmiany, chociaż niewidoczne z zewnątrz, zaważyły na strukturalnej transformacji ścisłego centrum. Warto zaznaczyć, że w warunkach Krakowa teoretycznie bardzo różne typy usług noclegowych, jak hotele o podwyższonym standardzie, hostele i lokale najmu krótkoterminowego, znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie. Rodzaj świadczonych usług był pochodną możliwości finansowych inwestorów.

Efektom tych zmian była ciągła i coraz głębsza gentryfikacja historycznego rdzenia miasta, w którym usługi hotelarskie i noclegowe coraz mocniej wypierały mieszkańców (Romańczyk, 2018). Równocześnie tam, gdzie na przykład w związku z rozdrobnioną strukturą własności inwestycje nie były możliwe, funkcjonowały pojedyncze lokale o drastycznie gorszym standardzie. Trzeba przy tym zaznaczyć, że pierwsze osoby, które wyprowadziły się z centrum Krakowa, przeważnie podejmowały decyzję o przeprowadzce w związku z coraz większym hałasem w ciągu dnia oraz w nocy i coraz trudniejszymi warunkami życia. Stały wzrost stawek najmu sprawił, że grupa decydujących się lub zmuszonych do migracji do innych dzielnic lub poza miasto ciągle rosła. Największy odpływ mieszkańców dotyczył ścisłego centrum, gdzie współcześnie na stałe mieszka kilkaset osób (Kałęba i Mrowiec, 2021). W mieście, w którym liczba mieszkańców stale rośnie, ta głęboka zapaść obrazuje skalę kryzysu wywołanego nadmiernym rozwojem turystyki.

Brak mieszkańców oznacza anonimowość i brak zainteresowania dbaniem o przestrzeń i jej rozwój. Kolejne fragmenty miasta są traktowane jako przestrzeń do generowania zysku, chodniki stają się miejscami, gdzie latem stoją stoły kawiarni i restauracji, mieszkania służą jako apartamenty na wynajem. Brak mieszkańców to także spadek bezpieczeństwa. Trzeba

też zaznaczyć, że Dzielnica I Stare Miasto jest jedną z najbardziej niebezpiecznych spośród dzielnic Krakowa, lokalne komisariaty policji odnotowują tutaj najwięcej przestępstw, w tym kradzieży i napaści. Obrzeża tej części miasta są natomiast miejscem, gdzie żyją osoby zagrożone ubóstwem, najczęściej są to osoby, które ze względu na niskie możliwości finansowe nie były zdolne migrować do innych części miasta (Uchwała nr LVII/1657/21 Rady Miasta Krakowa z dnia 5 maja 2021 r.).

Zaistniała sytuacja doprowadziła do przyjęcia przez władze Krakowa nowej strategii dla rozwoju turystyki o zrównoważonym charakterze (Polityka zrównoważonej turystyki Krakowa na lata 2021–2028). Autorzy dokumentu wymienili w nim problemy społeczne, które narosły w centrum miasta w związku z rozwojem sektora turystycznego. Równocześnie, pisząc o rozwiązaniach i działaniach na przyszłość, zaznaczyli, że najsilniejsze narzędzia w postaci ograniczeń administracyjnych często pozostają w rękach administracji państwowej. W tej sytuacji władzom miejskim pozostaje zachęcać i przekonywać oraz inwestować w rozwój mniej problematycznych i przynoszących większe przychody gałęzie turystyki. Największa zmiana wprowadzona przez lokalną administrację jest związana z przyjęciem w 2023 r. uchwały o ograniczeniu handlu alkoholem w godzinach nocnych (Uchwała nr CX/2970/23 Rady Miasta Krakowa z dnia 17 maja 2023 r.). Z punktu widzenia innych dużych polskich miast jest to rozwiązanie nowatorskie i nieszablonowe.

Atrofia społeczna to zjawisko, które w ostatnich kilku dekadach dotknęło wiele miast europejskich, mających status magnesów globalnego rynku turystycznego. Najbardziej skrajny przykład stanowi Wenecja, której centrum przestało pełnić funkcję żywej tkanki miejskiej. Nieustanny napływ osób z zewnątrz wymusił migrację mieszkańców poza obszar miasta. Zjawisko to zostało przedstawione w 2012 r. w filmie dokumentalnym Andreea Pichlera pt. *Syndrom wenecki (Das Venedig Prinzip)*. Określenie, którym początkowo opisywano wysoki odsetek samobójstw wśród osób odwiedzających Wenecję, z czasem zaczęto łączyć z wywołaną przez masową turystykę agonią miasta. Wieloznaczne określenie zyskało też wymiar opisu szerszego, globalnego problemu miast turystycznych.

Czy Kraków cierpi na syndrom wenecki? Historyczny rdzeń Krakowa trudno jest jednoznacznie porównać z Wenecją. Inaczej niż w Wenecji centrum Krakowa otaczają gęsto zaludnione dzielnice, które tworzą dynamicznie rozwijającą się metropolię. Paradoksalnie, dla mieszkańców, którzy bardzo często nie mają już powodu do odwiedzania ścisłego centrum, zachodzące tam zmiany nie mają większego znaczenia lub pozostają niewidoczne.

Tym, co łączy oba miasta, jest zjawisko nadmiernego rozwoju turystyki. Pojęcie overtourismu, przesadnego podporządkowania przestrzeni

miasta potrzebom usług turystycznych, jest szeroko dyskutowane i badane (Pechlaner, Innerhofer i Erschbamer, red., 2020). Od 2015 r. posługuje się nim Światowa Organizacja Turystyczna (UNWTO), która jako jedna z pierwszych zaczęła proponować rozwiązania na rzecz przeciwdziałania narastającemu kryzysowi ('Overtourism'? Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions, 2018). Trzeba zaznaczyć, że proponowane rozwiązania nie miały charakteru działań administracyjnych, skupiały się na dialogu i podnoszeniu jakości usług i przestrzeni.

Masowa turystyka w wielu miastach Europy doprowadziła do podobnych zjawisk jak te, które kształtują obecnie życie centrum Krakowa: exodus mieszkańców, przekształcenia funkcjonalne mieszkań i parterów sklepowych na pomieszczenia pełniące funkcje turystyczne, ujednolicenie przestrzeni dla potrzeb globalnych turystów. Również w Polsce i w Krakowie to zjawisko było przedmiotem badań i dyskusji. Już w 1992 r. Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie zorganizowało pionierski wówczas kongres poświęcony zarządzaniu zjawiskiem masowej turystyki w mieście historycznym (Broński, 1992). Tego typu spotkania były później organizowane w Krakowie regularnie. Warto zauważyć, że w 2019 r. Kraków gościł 15. Kongres Organizacji Miast Światowego Dziedzictwa (OWHC), którego tematem było dziedzictwo i turystyka (The 15th World Congress of the OWHC). Podczas spotkania przedstawiciele ponad 130 miast dyskutowali o problemie nadmiernej turystyfikacji. To tylko jeden z najbardziej wymownych przykładów tego, że krakowskie środowiska naukowe aktywnie śledziły debatę na temat zarządzania w miastach turystycznych i uczestniczyły w niej, ale także proponowały własne rozwiązania.

Kumulowana przez lata wiedza i doświadczenia długo nie znajdowały przełożenia na realne działania władz miasta oraz na rozwój i działania sektora turystycznego. Dopiero wybuch pandemii COVID-19 wymusił podjęcie pierwszych działań mających na celu bardziej skuteczne zarządzanie ruchem turystycznym w mieście, czego efektem jest przyjęcie dokumentu pt. *Polityka zrównoważonej turystyki Krakowa na lata 2021–2028. Diagnoza i rekomendacje*. Jak już zostało zauważone, stanowi on diagnozę stanu istniejącego. Wśród proponowanych rozwiązań nie postuluje jednak rozwiązań, które mogą realnie wpłynąć na życie miasta i mieszkańców.

Równoległe podjęto prace nad jeszcze jednym dokumentem strategicznym. Narastający problem ochrony historycznego centrum Krakowa jako miejsca światowego dziedzictwa zaowocował rozpoczęciem w 2020 r. prac nad Planem Zarządzania Miejscem Światowego Dziedzictwa UNESCO dla Historycznego Centrum Krakowa (Purchla i in., 2022). Dokument tego typu stanowi współcześnie element konieczny dla miejsc starających się o wpis na listę światowego dziedzictwa UNESCO (Wijesuriya,

Thompson i Young, 2013). W 1978 r., kiedy Kraków trafił do tego prestiżowego grona, nie był on jeszcze potrzebny. Władze miasta długo zwlekały z przygotowaniem Planu Zarządzania, prace nad dokumentem podjęto dopiero po wybuchu pandemii COVID-19, dokument jest wciąż procedowany.

Autorzy krakowskiego Planu Zarządzania nie stwierdzili istnienia wyraźnych problemów dla stanu zachowania zabytkowej tkanki miasta oraz dla autentyczności i integralności wyjątkowej powszechnej wartości miejsca objętego wpisem. Zauważyli za to, że omawiany obszar jest użytkowany w sposób bardzo intensywny oraz że jest podporządkowany potrzebom ruchu turystycznego. Tym samym w kolejnym strategicznym dokumencie nadmierna turystyfikacja została przedstawiona jako jedno z najważniejszych wyzwań, przed którymi stoi dzisiaj historyczne centrum Krakowa.

Diagnoza problemu prowadzi do refleksji na dalekosiężnymi skutkami zjawiska nadmiernego rozwoju sektora turystycznego. Określeniem, które dobrze podsumowuje charakter zjawisk zachodzących w takich miejscach jak Kraków, jest zdefiniowana przez brytyjskiego socjologa Alana Brymana *disneylandyzacja* (Bryman, 2004). Pojęcie to służy przede wszystkim do opisu przestrzeni w parkach rozrywki. Sukces takich miejsc jak otwarty w 1955 r. Disneyland w Anaheim w Kalifornii wykreował nowy typ przestrzeni publicznej, której szczególną cechą jest dążenie do usunięcia z pola widzenia zjawisk budzących strach lub zagrożenie. Równocześnie miejsca tego typu mają tworzyć złudzenie możliwości obcowania z innymi niedostępnymi na co dzień kulturami lub zjawiskami. Przestrzeń jednoznacznie podporządkowana potrzebom konsumpcji, oferująca poczucie bezpieczeństwa i kusząca odmiennością to cechy miejsc, które powielają strategie rozwijane w parkach rozrywki. Podstawową strategią są atrakcje przyciągające i angażujące widzów, najlepiej z wszystkich grup wiekowych, mogą to być miejsca oferujące odpoczynek lub rozrywkę. W podobny sposób do parków rozrywki są współcześnie organizowane m.in. centra handlowe, dworce kolejowe i lotniska. Ten skupiony na różnorodności i przyciąganiu uwagi wzorzec stał się w ciągu ostatniego półwiecza zjawiskiem globalnym. Łatwo można jednak zauważyć, że najczęściej prowadzi on do unifikacji i powtarzalności wrażeń.

Zjawisko *disneylandyzacji* poruszane jest także w odniesieniu do miast historycznych, gdzie masowy napływ zagranicznych turystów uitorował drogę dla rozwoju szczególnych typów usług, powstania sieciowych hoteli, restauracji i kawiarni oraz wymusił podporządkowanie się globalnemu wzorcowi zarządzania przestrzenią, która ma być dostępna i czysta, ma oferować różnorodną ofertę handlową, ma być wolna od zjawisk budzących lęk lub poczucie zagrożenia. W miastach, gdzie dominuje przestrzeń

publiczna, nie zawsze jest to możliwe. Głównym elementem, który decyduje o sukcesie takich miejsc, są atrakcje turystyczne, wokół których ogniskuje się uwaga użytkowników. W przypadku Disneylandu jest to imitacja XIX-wiecznej fantazji na temat europejskiego zamku z okresu średniowiecza. W przypadku miast historycznych podobną funkcję pełnią budynki historyczne, popularne obiekty turystyczne, w tym obiekty wyróżnione wpisem na listę światowego dziedzictwa UNESCO, np. układy urbanistyczne, świątynie, zamki i pałace oraz obiekty kultury, w tym muzea.

Kraków dobrze oddaje logikę tego zjawiska. Pierwsze europejskie miasto o statucie miejsca UNESCO od chwili obalenia żelaznej kurtyny było coraz chętniej odwiedzane przez coraz większe grupy turystów. Rolę magnesu pełniły zabytki, a od pewnego czasu także nowatorskie ekspozycje narracyjne oraz szeroka i stale rozbudowywana oferta wydarzeń kulturalnych, w tym festiwali muzycznych lub literackich. Z perspektywy ćwierćwiecza miasto, świadomie lub nie, odniosło spektakularny sukces w realizowaniu strategii transformacji w duchu disneylandyzacji. Pandemia COVID-19 pokazała cenę tego sukcesu. Stosunkowo niski spadek wpływów z podatku VAT w 2020 r. unaoczniał to, jak niewielki jest w rzeczywistości wpływ turystyki na gospodarkę miasta. Pomimo trwającego przez wiele tygodni zamrożenia usług turystycznych wykonanie planu dochodów miasta na koniec 2020 r. wyniosło 96,3%. Biorąc pod uwagę to, że rok wcześniej ten sam wskaźnik wyniósł 98,9%, trudno uznać, że gospodarka miasta, w ramach której turystyka stanowi jedynie część, realnie ucierpiała w wyniku pandemii COVID-19 (Sprawozdanie z wykonania Budżetu Miasta Krakowa za 2020 rok). W 2016 r. udział sektora turystycznego w gospodarce Krakowa wyniósł niecałe 5% (Seweryn i in., 2016). Rosnący latami przy sowitym wsparciu samorządu sektor turystyczny okazał się balastem i barierą uniemożliwiającą korzystanie z historycznego centrum przez mieszkańców.

Zaistniała sytuacja prowokuje do zadawania za Henrim Lefebvre'em pytania o prawo do miasta. W imię ograniczonej grupy właścicieli restauracji i punktów handlowych oraz lokali, w których one funkcjonują lub są wynajmowane w modelu krótkoterminowym, historyczne serce Krakowa przestało służyć mieszkańcom, stało się przestrzenią istniejącą z dala od prawdziwego życia miasta. Urealniona po 2020 r. rola sektora turystyki w Krakowie pokazuje też, jak wrażliwym zjawiskiem pozostaje dziedzictwo kulturowe. Z jednej strony może być lepszycem życia społecznego, z drugiej jest magnesem dla rozwoju usług turystycznych, których sukces szybko może prowadzić do przesyty i zagrożenia (Kruczek i in., 2019).

W poprzednich kilku dekadach Kraków był pierwszym dużym polskim miastem, które obserwowało zmiany związane z ekspansją sektora turystycznego. Jako pierwszy poszukiwał także rozwiązań dla zagrożeń

związanych z tym zjawiskiem. Już w latach 90. trwała w Krakowie debata i badania poświęcone temu zjawisku. Wprowadzony w 2010 r. Park Kulturowy Stare Miasto był wzorem dla innych polskich ośrodków. Wprowadzone w 2023 r. ograniczenia dotyczące nocnego handlu alkoholem to precedens wśród dużych polskich miast. Chociaż skala działań władz miasta może być uznana za niewystarczającą, trzeba zauważyć, że na tle innych polskich ośrodków Kraków był tym, który diagnozował problemy i proponował rozwiązania najwcześniej. Wybuch pandemii COVID-19 obnażył skalę narastającego przez lata problemu i sprowokował dyskusję nad możliwymi rozwiązaniami. Czy powrót mieszkańców do centrum jest jeszcze możliwy? Jakie zjawiska mogą do niego doprowadzić i kto chciałby w tym centrum zamieszkać? W najbliższych latach te pytania będą zapewne regularnie powracać w debacie publicznej. Być może Kraków będzie po raz kolejny pionierem, tym razem w zakresie poszukiwania i proponowania realnych rozwiązań dla kryzysu społecznego wywołanego przez nadmierną turystyfikację.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczyk-Arns, G., Wojnarowska, A., Feresztyn, E., Hultsch, F. i Hultsch, F. (2008). *Lokalny Program Rewitalizacji Starego Miasta*. Pozyskano z: rewitalizacja.krakow.pl/rewitalizacja/7346,artykul,miejski_program_rewitalizacji_krakowa_2008_-_dokument_archiwalny.html (dostęp: 31.08.2023).
- Atlas statystyczny województwa małopolskiego* (2018). Pozyskano z: stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/miasta-wojewodztwa/atlas-statystyczny-wojewodztwa-malopolskiego,13,1.html (dostęp: 31.08.2023).
- Broński, K. (red.) (1992). *Managing tourism in historic cities. International seminar Managing tourism in historic cities, Kraków, June 27 – July 1, 1992*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Bryman, A. (2004). *The Disneyization of Society*. Thousand Oaks: SAGE Publications Ltd.
- Chwalba, A. (2004). Kraków w latach 1945–1989. W: J. Bieniarzówna i J.M. Małecki (red.), *Dzieje Krakowa*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Ciciora, B. i Krypczyk, A. (2019). *Galeria Sztuki Polskiej XIX w. w Sułkiewiczach*. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie.
- Cymbranowicz, K. (2016). Prekariat – nowe zjawisko na rynku pracy w Polsce. *Annales: etyka w życiu gospodarczym*, vol. 19, nr 2, 17–30.
- Das Venedig Prinzip*, imdb.com/title/tt2608566/ (dostęp: 31.08.2023).
- Dotacje na prace konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach*, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=56142 (dostęp: 31.08.2023).
- Dybała, B. (2023). Kraków. „Wygonił nas stamtąd hałas”. Urzędnicy i radni głowią się, jak przywrócić wyludniający się Kazimierz mieszkańcom.

- Gazeta Krakowska*, 16.02.2023. Pozyskano z: gazetakrakowska.pl/krakow-wygonil-nas-stamtad-halas-urzednicy-i-radni-glowia-sie-jak-przywrocic-wyludniajacy-sie-kazimierz-mieszkancom/ar/c1-17290879 (dostęp: 31.08.2023).
- Fandrejewska, A. (2023). Kraków płaci najlepiej. Zdetronizował Warszawę. *Rzeczpospolita*, 3.03.2023. Pozyskano z: rp.pl/wynagrodzenia/art38059841-krakow-placi-najlepiej-zdetronizowal-warszawe (dostęp: 31.08.2023).
- Firlot, E. (2008). Zmiany przestrzenno-urbanistyczne Krakowa w latach 1939–2006. W: J. Wyrozumski (red.), *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta, Biblioteka Krakowska, 150*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 663–712.
- Franaszek, P. (red.) (2020). *Kampus 600-lecia Odnowienia Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gołubiew, Z. i Wasilewski, P. (2020), *Nasz wspólny dom. Muzeum Narodowe w Krakowie w latach 2000–2015*, Biblioteka Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów 15. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, Warszawa: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów Kraków–Warszawa. Pozyskano z: <https://nimoz.pl/files/publications/70/Nasz%20wsp%C3%B3lny%20dom%20MNK%20internet%202B%20%28002%29.pdf> (dostęp: 31.08.2023).
- Gospodarka Turystyczna w Krakowie – raport 2019–2021* (2022). Pozyskano z: bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/367268/karta (dostęp: 31.08.2023).
- Historic Centre of Kraków*, whc.unesco.org/en/list/29/ (dostęp: 31.08.2023).
- Hotel and Condo hotel market in Poland 2020* (2021). Pozyskano z: emerson-evaluation.pl/en/read-our-publications/ (dostęp: 31.08.2023).
- Kalęba, J. i Mrowiec, M. (2021). Pozostali w wyludniającym się centrum Krakowa. Jak żyje się na Starym Mieście? *Dziennik Polski*, 23.12.2021. Pozyskano z: <https://plus.dziennikpolski24.pl/pozostali-w-wyludniajacym-sie-centrum-krakowa-jak-zyje-sie-na-starym-miescie/ar/c15-15967193> (dostęp: 31.08.2023).
- Koens, K., Postma, A. i Papp, B. ‘Overtourism’? *Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions*, World Tourism Organization (UNWTO). DOI: 10.18111/9789284420070 (dostęp: 31.08.2023).
- Krakowski Obszar Metropolitalny w latach 2014–2018* (2019). Pozyskano z: krakow.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/inne-opracowania/krakowski-obszar-metropolitalny-w-latach-2014-2018,7,3.html (dostęp: 31.08.2023).
- Krasnowolski, B. (2017). Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa: geneza, doświadczenia. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, t. 4, 7–14.
- Krasnowolski, B. (2020). Fenomen Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa i jego sukcesy konserwatorskie. W: Z. Noga i J. Purchla (red.), *Dziedzictwo Krakowa w procesie transformacji*. Kraków w Dziejach Narodu, 39. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 95–134.

- Kruczek, Z. (2018). Turyści vs. mieszkańcy. Wpływ nadmiernej frekwencji turystów na proces gentryfikacji miast historycznych na przykładzie Krakowa. *Turystyka Kulturowa*, nr 3, 29–41.
- Kruczek, Z., Walas, B. i Chromy, J. (2019). Od euforii do irytacji. Analiza postaw mieszkańców Krakowa, hotelarzy i restauratorów wobec dalszego rozwoju turystyki. W: M. Zowisło i J. Kosiewicz (red.), *Monografia nr. 43, Sport i turystyka w perspektywie nauk społecznych: tradycja i współczesność*. Kraków: AWF Kraków.
- Kultura w 2019 r. Culture in 2019*, Główny Urząd Statystyczny (2020). Pozy-skano z: stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/kultura-w-2019-roku,2,17.html (dostęp: 31.08.2023).
- Liczba ludności w Krakowie od roku 2000 z prognozą do roku 2050*. Pozy-skano z: arcgis.com/apps/dashboards/06f7496273614c588f97560cdcef0010 (dostęp: 31.08.2023).
- Luterek, T. (2016). *Reprywatyzacja. Źródła problemu*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Małecki, J.M. (red.) (2007). *Świat przed katastrofą: Żydzi krakowscy w dwudziestoleciu międzywojennym / A world before a catastrophe: Kraków's Jews between the wars*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Miasto literatury, miastoliteratury.pl (dostęp: 31.08.2023).
- Micek, G., Działek, J. i Górecki, J. (2010). *Centra usług w Krakowie i ich relacje z otoczeniem lokalnym*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Murzyn, M. (2006). *Kazimierz. Środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Nowakowski, R. (2023). Między euforią a rozczarowaniem. Czyli trudne narodziny samorządu Krakowa. W: Z. Noga i J. Purchla (red.), *Samorząd krakowski. W trzydziestolecie odrodzenia*. Kraków w Dziejach Narodu, 40. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 73–90.
- Pałac Czeczotka, palacczeczotka.pl (dostęp 31.08.2023).
- Pechlaner, H., Innerhofer, E. i Erschbamer, G. (red.) (2020). *Overtourism: Tourism Management and Solutions*. London: Routledge.
- Plan ogólny Miasta Krakowa 1994 – nieobowiązujący*. Pozyskano z: bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49209 (dostęp: 31.08.2023).
- Polityka zrównoważonej turystyki Krakowa na lata 2021–2028. Diagnoza i rekomendacje* (2021). Urząd Miasta Krakowa. Pozyskano z: bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/327249/karta (dostęp: 31.08.2023).
- Porębska, A., Barnaś, K., Dendura, B. i Kania, O. (2021). Lockdown in a disneyfied city: Kraków Old Town and the first wave of the Covid-19 pandemic. *Urban Design International*, 26(1), 315–331. DOI: 10.1057/s41289-021-00175-5 (dostęp: 31.08.2023).

- Purchla, J. (2023). Kraków 1989 and since. W: J. Purchla (red.), *Urban Change in Central Europe. The Case of Kraków*. London–New York: Routledge, 5–16. DOI: 10.4324/9781003252757.
- Purchla, J. (1996). Miasto niepokorne. Znaczenie okresu 1945–1956 dla rozwoju Krakowa po drugiej wojnie światowej. W: K. Broński, J. Purchla i J. Szpak (red.), *Kraków–Małopolską w Europie środką. Studia ku czci profesora Jana M. Małeckiego w 70 rocznicę urodzin*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 269–284.
- Purchla, J. (2020). Dziedzictwo kulturowe jako zasób prorozwojowy Krakowa. W: Z. Noga i J. Purchla (red.), *Dziedzictwo Krakowa w procesie transformacji*. Kraków w Dziejach Narodu, 39. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 25–44.
- Purchla, J., Szmygin, B., Siwek, A., Wosiński i M. Wosińska, M. (2022). Plan Zarządzania Miejscem Światowego Dziedzictwa UNESCO dla Historycznego Centrum Krakowa. Wnioski i zalecenia, obywatelski.krakow.pl/zalacznik/408453 (dostęp: 31.08.2023).
- Raport o stanie gminy 2022* (2023). Pozyskano z: www.bip.krakow.pl/?dok_id=111327&_ga=2.219067161.1050003691.1655964929-1091547941.1601461632 (dostęp: 31.08.2023).
- Raport o stanie miasta 2000* (2001). Pozyskano z: www.bip.krakow.pl/?dok_id=28994 (dostęp: 31.08.2023).
- Raport o stanie miasta 2019* (2020). Pozyskano z: www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/287199/karta (dostęp: 31.08.2023).
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2020* (2021). Pozyskano z: stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rzeczypospolitej-polskiej-2020,2,20.html (dostęp: 31.08.2023).
- Romańczyk, K. (2018). Pułapki rewitalizacji. Przypadek Krakowa. *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 4(74), 5–25. Pozyskano z: studreg.uw.edu.pl/dane/web_sril_files/625/2018_4_romanczyk.pdf (dostęp: 31.08.2023).
- Seweryn, R., Berbeka, J., Niemczyk, A. i Borodako, K. (2016). *Wpływ ekonomiczny turystyki na gospodarkę Krakowa. Badania zrealizowane przez Małopolską Organizację Turystyczną dla Urzędu Miasta Krakowa*. Kraków: Małopolska Organizacja Turystyczna. Pozyskano z: www.bip.krakow.pl/plik.php?zid=194378&wer=0&new=t&mode=shw (dostęp: 31.08.2023).
- Sprawozdanie z wykonania Budżetu Miasta Krakowa za 2020 rok* (2021). Pozyskano z: www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=139477 (dostęp: 31.08.2023).
- Strategia rozwoju turystyki w Krakowie na lata 2014–2020* (2014). Pozyskano z: www.bip.krakow.pl/plik.php?zid=127397&wer=0&new=t&mode=shw (dostęp: 31.08.2023).
- The 15th World Congress of the OWHC*. Pozyskano z: www.ovpm.org/congress/2019-krakow-poland/ (dostęp 31.08.2023).
- Tourism Management and Solutions*. London–New York: Routledge.

- Uchwała nr CX/2970/23 Rady Miasta Krakowa z dnia 17 maja 2023 r. w sprawie wprowadzenia na terenie Gminy Miejskiej Kraków ograniczeń w godzinach nocnej sprzedaży napojów alkoholowych. Pozyskano z: bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D23611%26typ%3Du&metka=1 (dostęp: 31.08.2023).
- Uchwała nr CXV/1547/10 Rady Miasta Krakowa z dnia 3 listopada 2010 r. w sprawie utworzenia parku kulturowego pod nazwą Park Kulturowy Stare Miasto. Pozyskano z: https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D18477%26typ%3Du (dostęp: 31.08.2023).
- Uchwała nr LVII/1657/21 Rady Miasta Krakowa z dnia 5 maja 2021 r. zmieniająca uchwałę nr LIX/1288/16 w sprawie przyjęcia aktualizacji Miejskiego Programu Rewitalizacji Krakowa. Pozyskano z: bip.krakow.pl/inc/rada/uchwaly/show_pdf.php?id=119021 (dostęp: 31.08.2023).
- Uchwała nr LXXXIV/853/05 Rady Miasta Krakowa z dnia 7 lipca 2005 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowych na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze Gminy Miejskiej Kraków nie stanowiących jej własności. Pozyskano z: bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D16563%26typ%3Du (dostęp: 31.08.2023).
- Walas, Ł. (2012). *Podziemia Rynku Głównego. Trasa turystyczna. Śladem europejskiej tożsamości Krakowa*. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Wijesuriya, G., Thompson, J. i Young, Ch. (2013). *Managing Cultural World Heritage*. UNESCO/ ICCROM/ ICOMOS/ IUCN. Pozyskano z: <https://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/> (dostęp: 31.08.2023).
- Wiśniewski, M. (2022). Architektura w międzywojennym Krakowie. W: D. Leśniak-Rychlak, M. Wiśniewski i M. Karpińska (red.), *Moderнизм, socrealizm, socmodernizm, postmodernizm: przewodnik po architekturze Krakowa XX wieku*. Kraków: Fundacja Instytut Architektury, 30–57.
- Wiśniewski, M. (2023). Kraków Spatial Development after 1989. W: J. Purchla (red.), *Urban Change in Central Europe: the Case of Kraków*. London – New York: Routledge, 86–108. DOI: 10.4324/9781003252757.
- Wolak, U. (2014). Z Rynku Głównego znika Księgarnia Hetmańska. *Gazeta Krakowska*, 9.01.2014. Pozyskano z: <https://gazetakrakowska.pl/z-rynku-glownego-znika-ksiegarnia-hetmanska/ar/1083762> (dostęp: 31.08.2023).
- Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki*. Pozyskano z: wawel.krakow.pl/podsumowujemy-rok-2023-i-planujemy (dostęp: 31.08.2023).

Michał Wiśniewski – doktor nauk humanistycznych, specjalność historia sztuki, adiunkt w Katedrze Historii Gospodarczej i Społecznej UEK. Kierownik Ośrodka Edukacji – Akademii Dziedzictwa Międzynarodowego Centrum Kultury, odpowiedzialny za realizację studiów podyplomowych Akademia Dziedzictwa. Absolwent Instytutu Historii Sztuki UJ oraz Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Stypendysta Fulbrighta (Columbia University). Współzałożyciel i członek zarządu Fundacji Instytut Architektury. Autor lub współautor kilkudziesięciu publikacji nt. architektury w Polsce i na świecie w XIX i XX w., m.in. monografii krakowskich architektów Ludwika Wojtyczki, Adolfa Szyszko-Bohusza, Witolda Cęckiewicza i Tomasza Mańkowskiego. Autor lub współautor wystaw o architekturze organizowanych przez Fundację Instytut Architektury, m.in. „Impossible Objects” pokazanej w Pawilonie Polskim podczas 14. Międzynarodowego Biennale Architektury w Wenecji w 2014 r. Specjalizacja akademicka: historia urbanistyki i architektury, teoria i ochrona dziedzictwa kulturowego, zarządzanie dziedzictwem kulturowym i zarządzanie kulturą, współczesne procesy rozwoju miast.

